

Paraszti ellenállási stratégiák a kollektivizálás befejezése után

„A parasztok beléptek, mert már felőrölték az idegeiket, de megmutatjuk, hogy nem kell kolhoz.”¹

Az idézet, mely a Belügyminisztérium Mezőgazdasági Szabotázselhárító (II/7.) Osztályának egyik havi összefoglalójából származik, 1959-ből, így folytatódott: *„Az egész országban áll a mezőgazdasági munka, a parasztok nem termelnek.”²* Ugyanezen jelentés tartalmazott még egy érdekes, szintén a Dunántúlon terjedő „rémhírt”: *„Az ipari munkások gyávák, de majd mi parasztok megmutatjuk az erőnket. Ipari szabotázs nincs, majd szabotálunk mi parasztok.”³*

Amit a kollektivizálás alatt az állambiztonsági szervek a rémhírek közé soroltak, az a kollektivizálás után mindennapi valósággá vált. A korabeli párt- és állambiztonsági iratokban állandóan beleütközik a kutató az alábbiakhoz hasonló mondatokba: *„A tagság jelentős része részvétlenséget tanúsít a kollektív munkával szemben.”* *„A tsz-ben is csak nyolc órát akarnak dolgozni, mint a munkások.”* *„Sajnos nem minden tag jön rendszeresen dolgozni.”*

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága 1961. február 17-én kinyilatkoztatta, hogy *„mérőföldkőhöz értünk a magyar mezőgazdaság átalakításában: az ipar után a mezőgazdaságban is uralkodóvá váltak a szocialista viszonyok”,⁴* a valóságban viszont az új szocialista nagyüzemekben súlyos válságjelenségek mutatkoztak. Nemcsak az okozott nagy problémát, hogy 1959 és 1961 között 280 000 fő lépett ki a mezőgazdaságból,⁵ hanem az is, amiről a fenti idézetek tanúskodtak. A tsz-taggá vált gazdálkodók nem akartak bekapcsolódni a közös gazdaság munkaszervezetébe. Korábbi elutasító magatartásuk nem szűnt meg a belépési nyilatkozat aláírásával. Sőt, a két korábbi tsz-feloszlási hullám (1953, 1956) tapasztalatai alapján igen sokan reménykedtek abban, hogy előbb-utóbb ismét felbomlanak a tsz-ek, s ők visszatérhetnek az egyéni gazdálkodáshoz.

A jelen tanulmányban ezeket a kollektivizálás utáni ellenállási stratégiákat vizsgálom, elsősorban állambiztonsági dokumentumok segítségével.⁶ A forrásanyag összetételét jelentősen befolyásolta az a nagy változás, ami a politikai rendőrség struktúrájában 1962-ben végbement.⁷ Ennek részeként megszűnt az önálló mezőgazdasági elhárító osztály, s ez a terület a II/6. szabotázselhárító osztály mezőgazdasági alosztályaként működött tovább.⁸ A megyei rendőr-főkapitányságokon szintén az addigi ipariszabotázselhárításon belül működtek tovább olyan csoportok, melyek az agrárszektor különböző szereplőivel foglalkoztak.⁹ A megyei állambiztonsági szervek három kategóriát különítettek el: az elsőbe azok a tsz-ek, állami gazdaságok, erdőgazdaságok, vízügyi szervek és kutatóintézetek kerültek, amelyekben szükségesnek tűnt az ügynöki hálózat fenntartása. A második csoport esetén csak hivatalos és társadalmi kapcsolatok révén biztosították a szabotázselhárítást, míg a harmadiknál csak bűncselekményre utaló bejelentés alapján jártak el.¹⁰

A tanulmány elkészítése során felhasználtam egyrészt az 1962-ig létező önálló Mezőgazdasági Szabotázselhárító Osztály iratait, másrészt pedig a tsz-ekről készült objektum dossziékat. Ezek egy-egy „renitens” falu, illetve termelőszövetkezet gazdasági, társadalmi viszonyaiba engednek betekintést, ami értékes segítséget jelent a történész számára ezen átmeneti időszak tanulmányozásához.¹¹ Az állambiztonsági szervek értelemszerűen a problémákra fókuszáltak, sajátos fogalomrendszerük dekódolásával azonban sok minden feltárható a paraszti ellenállás stratégiáiról.

A tanulmányt az 1961-es esztendő részletes elemzésével indítom. Igyekszem feltárni a különböző időpontokban kollektivizált falusi közösségek reakcióit s az egyes paraszti rétegek ellenállási/túlélési stratégiáit.¹² A második részben a kollektivizálás hivatalos befejezését követő négy-öt esztendőt, a kivárás és reménykedés éveit vizsgálom. Eddigi kutatási tapasztalataim szerint ennyi idő kellett, hogy a paraszti társadalom többsége szembenézzen a keserű realitással: a hatalom nem engedi a visszatérést az egyéni gazdálkodáshoz.

I. „a tagság [...] azon gondolkodik, hogy különböző fondorlattal hogyan tudjon megszabadulni a tsz.-től.”¹³

Az 1961-es esztendő azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a különböző időpontokban tsz-be kényszerített parasztok más és más jellegű túlélési és ellenállási stratégiákat alakítottak ki. Reakcióikat számos tényező befolyásolta. Így például az, hogy „maga-ura” paraszti családról volt-e szó, azaz olyanról, amelynek birtoka biztosította a család megélhetését, s egyúttal rangot, presztízst jelentett a helyi társadalomban. Avagy olyan kisföldű, esetleg teljesen föld nélküli családról, amely már korábban is rendszeresen bér munka-vállalásra szorult, s tartalékokkal alig rendelkezett. Értelemszerűen hatást gyakorolt a család életkor és nem szerinti tagolódása. Regionális differenciálódás is megfigyelhető.¹⁴

Azok a parasztok, akik az utolsó kampány során, tehát 1960–61 fordulóján lettek besorozva a tsz-be, sok esetben azért maradtak utoljára, mert a legnagyobb ellenállást tanúsították a megelőző kampányok során. Nem véletlen, hogy mindössze másfél hónap alatt, 1960. december 1. és 1961. január 15. között tsz-ellenes bűncselekmények miatt 190 esetben járt el a politikai rendőrség. Ez két és félszer több volt, mint a megelőző hónapban. A leggyakoribb bűncselekménytípus a tsz elleni izgatás volt, 153 ilyen esetet rögzítettek az említett periódus alatt.¹⁵ A Mezőgazdasági Szabotázselhárító Osztály ebbe a kategóriába sorolta a belépési nyilatkozat visszaszerzése érdekében indított aláírásgyűjtést csakúgy, mint azokat a tüntetéseket, ahol tömegesen követelték vissza a fontos dokumentumot.¹⁶ Akadt példa arra is, hogy az alakuló közgyűlésen kérték vissza a tagok a belépési nyilatkozatot.

A tsz formai megalakítása sem ment könnyen. Nagyon jól tudták a gazdák, hogy ha akadályozni tudják az alakuló közgyűlés összehívását, illetve szabályszerű lefolytatását, akkor a tsz megalakulását is késleltetni tudják. Ennek következtében pedig késve fog megindulni a közös munkaszervezet kialakítása is. Voltak olyan helyek, ahol egyszerűen nem jelentek meg az új belépők, s így a szükséges taglétszám nélkül hónapokig nem tudták megtartani az alakuló közgyűlést. Másutt az újonnan belépők felszólalásaikkal, követeléseikkel megzavarták a közgyűlés menetét, s esetleg ezt követően távoztak onnan.¹⁷

Kemény konfliktusok kísérték a közös táblák kialakítását, csakúgy, mint a leltározást. Gyakran előfordult, hogy amikor a leltározó bizottság megjelent a gazda portája előtt, akkor nem engedte be, vagy ha be is engedte a bizottságot, de már a leltározó jegyzőkönyvet nem írta alá. Régóta bevált taktika volt, hogy az új belépők a gyenge minőségű, kevés hozamú, gyakran nem egészséges állataikat adták át a közös

gazdaságnak, a jobbkat visszatartották a háztáji gazdaságban.¹⁸ Azokon a helyeken, ahol még nem volt közös istálló, a gazdák igyekeztek elérni, hogy saját állataikat továbbra is ők gondozzák. Sikerüket mutatja az alábbi adat: a tsz-ekbe vitt állatok egyharmada, ezen belül a tehének 42%-a, a lovak 52%-a a belépést követően átmenetileg háztáji kezelésben maradt.¹⁹ Az általam vizsgált megyék közül Nógrádban például a tehénállomány 60%-a, a sertések 67%-a maradt a korábbi tulajdonosok gondozásában.²⁰

Míg tehát az utolsó kampány során létrejött vagy megnagyobbodott tsz-eknél a közös gazdálkodás beindítása okozott gondot, addig a régebbieknél a zárszámadó közgyűlések körül kulminálódtak a problémák. A tagság ugyanis ezen a fórumon értesült arról, hogy előző év során összegyűlt munkaegységei után mennyi természetbeni és pénzbeli részesedést kap.²¹ A tsz-tagoknak már az 1960-as zárszámadáskor is jóval kevesebb volt a jövedelmük, mint előző évben. 1959-ben még 20 600 Ft volt a közös és háztáji gazdaságból származó összjövedelem, ez 1960-ban majdnem 20%-kal csökkent, s 1961-ben is ezen a szinten (17 100 Ft) maradt. Még lehangolóbb kép tárul fel, ha csak a közös gazdaságból származó jövedelmeket vesszük szemügyre: 1959: 11400 Ft, 1960: 8400 Ft, 1961: 7800 Ft. ²² Ráadásul igen nagy volt az országos átlag mögötti szóródás, ami egyrészt érezhető volt egy-egy tsz-en belül a különböző munkahelyek szerint, másrészt regionálisan is.²³ A KSH adatai szerint a kollektivizálás befejező évében a dunántúli és az alföldi átlag között alig volt különbség, de az észak-magyarországi átlag már 20%-kal alacsonyabb volt. Ugyanakkor az említett három nagy régió belül is igen számottevő különbségek mutatkoztak.²⁴

A korábbi tapasztalatok alapján azon már nem is lepődtek meg túlzottan a tagok, hogy a betervezett részesedést a tsz nem tudta kifizetni. A zárszámadó közgyűléseken a botrány akkor tört ki, amikor kiderült, hogy az év közbeni előlegezéssel már meg is kapták a tagok a járandóságukat, így a zárszámadáskor már nem járt nekik semmi. Ennél volt még egy rosszabb eset. Amikor ugyanis túlzott volt az év közbeni előlegfizetés, akkor a tagoknak vissza kellett (volna) fizetni a már jogtalanul felvett előleget.²⁵ Az elkeseredett tagság hangulatát jól dokumentálják azok a panaszos levelek, amelyeket a tsz-tagok küldtek különböző párt- és állami szervekhez, újságokhoz, vagy éppen a Magyar Rádió és Televízió szerkesztőségébe.²⁶

Azok, akik nem voltak megelégedve a közösből származó jövedelemmel, és/vagy nem rendelkeztek tartalékokkal, a kilépésüket kérték. Ők olyan munkahelyen akartak elhelyezkedni, ahol minden hónapban biztosított lett a fizetésük. Ilyen jelenségekről érkeztek hírek Baranya, Borsod, Győr-Sopron, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Szolnok, Vas és Veszprém megyékből.²⁷

Az év eleji kilépési törekvéseket az osztályidegen, ellenséges beállítottságú személyek tevékenységének tulajdonította a mezőgazdasági elhárítás, hangsúlyozva, hogy a gyenge zárszámadás eredményeit kihasználva, azokat eltúlozva keltenek kilépési hangulatot.²⁸ A helyi párt- és tanácsi szervek azzal intézték el ezeket a kérelmeket, hogy nincs jogalapjuk, hiszen még nem járt le a hároméves kilépési tilalom. Ez az érvelés azonban néhány hónappal később már nem állta meg a helyét. Az 1959. évi 7. sz. tvr. ugyanis így rendelkezett a kilépésről. *„A kilépési szándékot legalább hat hónappal a gazdasági év vége előtt a vezetőségnek be kell jelenteni; a bejelentés elfogadása felől a közgyűlés határoz. A kilépő a gazdasági év végéig köteles a közös munkában részt venni, ez alól azonban őt a közgyűlés felmentheti.”*²⁹

1961 nyaratól a jogszerűen benyújtott kérelmek az aktív paraszti ellenállás új stratégiáját jelentették.³⁰ Azok számára, akik 1959 elején lettek tsz-tagok, közeledett a hároméves kilépési tilalom vége. Az általuk benyújtott kilépési kérelmek egyértelművé tették: a parasztság jelentős tömegei még nem adták fel a reményt, hogy visszatérjenek az egyéni gazdálkodáshoz. 1962-re olyan horderejűvé vált ez a probléma, hogy tavasszal

a Politikai Bizottság is kénytelen volt foglalkozni vele.³¹ Az ekkor elrendelt országos vizsgálatról készült beszámolót 1962. június közepén tárgyalta meg a testület. *„Bár a kilépési kérelmek száma országosan valóban nem nagymérvű, azt mégis fontos politikai kérdésként kell kezelni és megfelelő intézkedéseket kell tenni a kilépési hangulat megszüntetésére, a kilépni szándékozó tagok elhatározásának megváltoztatására. Nem engedhetjük, hogy a tagok egy része kilépjen, mert ez kaput nyitna a tagok nagyobb arányú kiáramlásának és nagyon súlyos következményekhez vezetne.”*³² Jól látható, hogy az elkészült jelentés igyekezett kisebbíteni a problémát, ami érthető, hiszen ekkor már javában folytak a VIII. pártkongresszus előkészületei. A kollektivizálás befejezésére hivatkozva a pártvezetés éppen itt készült kinyilatkoztatni azt a fontos tételt, hogy Magyarországon is befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása.³³

Ez azonban kevésbé befolyásolta a paraszti társadalom magatartását. Annak bizonyítására, hogy ez az aktív paraszti ellenállás még évekig fennmaradt, következzen néhány példa az 1962 utáni évekből. 1963. május közepén négy dunaföldvári tsz-ben 260 személy jelentette be kilépési szándékát. Ez a szám önmagában is felkeltette volna az állambiztonsági szervek érdeklődését, a probléma igazi súlya mégis akkor tárul fel, ha felidézük, hogy a tsz-nek volt ugyan 680 tagja, közülük azonban állandó jelleggel csak 250 fő dolgozott, a többi nyugdíjas vagy öregségi járadékos volt. A nyomozás eredményeit így foglalta össze a Tolna Megyei Rendőr-főkapitányság illetékes alosztálya: *„A beadott kilépési nyilatkozatok zömében géppel lettek készítve, megfelelő helyesírással. A gépelés, valamint a szövegezés, helyesírás arra engedett következtetni, hogy a nyilatkozatoknak egy részét megfelelő műveltséggel és jogi ismeretekkel rendelkező személy készíthette...”* Végül is kiderítették, hogy egy 61 éves volt telekkönyvi előadó írta a kilépési kérelmek nagyobbik részét. Őt *„üzletszerűen elkövetett zugirászat”* büntették alapos gyanúja miatt előzetes letartóztatásba helyezték. Miután beismerő vallomást tett, a vizsgálati osztály vádemelésre átadta az ügyészségnek. A kérelmek többi készítőjét – többnyire *„volt ügyvédek”* – pedig jegyzőkönyvi figyelmeztetésben részesítették. Fontosnak tartották megállapítani azt is: *„A vizsgálat ideje alatt a kilépési nyilatkozatok beadása megszűnt, azoknak a tagoknak egy része, akik beadták a kilépési nyilatkozatokat, továbbra is mentek dolgozni, közülük 10 fő visszavonta a kilépési nyilatkozatát, a másik része ezt megelőzően sem vett részt a munkában.”*³⁴

Nógrád megyében még nehezebb kérdésnek bizonyult a tagság kilépésének megakadályozása. Egyrészt a kedvezőtlen természeti adottságok miatt eleve alacsonyabbak voltak a tsz-ből származó jövedelmek, másrészt viszont a megye ipari jellege miatt könnyen lehetett a mezőgazdaságon kívül munkahelyet találni. Itt a családok *„több lábon állásának”*, a kétlakiságnak régi hagyománya volt.³⁵ Míg a két világháború között csak a szegényparaszti, kevés földű családoknál volt szokás bányában vagy az iparban munkát vállalni, addig a Rákosi-korszak agresszív parasztpolitikája miatt a birtokos gazdák közül is egyre többen vállalták átmenetileg a kétlaki életet. Ezek a családi stratégiák éledtek újjá az 1959-től újrainduló kollektivizálás hatására.

Az 1959-ben kiadott új tsz-alapszabály lehetővé tette, hogy telente – ott, ahol a tsz nem tudott munkát biztosítani – a tagok másutt vállaljanak munkát. Ehhez a helyi tanács engedélye volt szükséges. Ilyen téli munkavállalásra sok lehetőség nyílt a bányákban, ahol a fokozott szénkitermelés miatt ősztől mindig megnőtt a munkásfelvétel. Az állambiztonsági források számos példát hoztak arra, hogy egy idő után a tagok tanácsai engedély nélkül is vállaltak a tsz-en kívül munkát. A salgótarjáni járás tsz-eiben általános tendenciaként érzékelték a megyei szervek, hogy *„a tagság – kevés kivétellel – nem a közös munkák végzésén, hanem azon gondolkodik, hogy különböző fondorlattal hogyan tudjon megszabadulni a tsz.-től és az iparban elhelyezkedni. De azok a tagok, akiknek nem sikerül a tsz.-ből illetve a községből elmenni, azok egyszerűen nem hajlandók a tsz.-ben dolgozni.”*³⁶

II. „A meggyőzés, rábeszélés nem alkalmas módszer a munkák végeztetésére.”³⁷

Ahogy az előbbi idézet is utalt rá, nem pusztán a tagság kilépési törekvése volt az egyedüli válságjelenség az újonnan alakult vagy területileg megnövekedett tsz-ekben. Legalább ilyen súlyú volt a tagság távolmaradása a közös munkától. E probléma értelmezésével a vidéki mezőgazdasági elhárító osztályok eleinte nem igazán boldogultak. Többnyire azt ismételték, hogy az osztályidegen és antidemokratikus elemek által terjesztett „rémhírek” hatásával magyarázható a tagság gyenge munkafegyelme. Hajdú-Biharban elsősorban a kulákokat, Nógrádban az egyházi reakciót, Tolna megyében pedig a Nyugaton élő német rokonságot tették felelőssé a termelészövetkezeti parasztság megtévesztéséért.

A „rémhírek” vizsgálata külön tanulmány témája lehetne. Amit a rendőri, állambiztonsági szervek vidéken „rémhírként” értelmeztek, az valójában nem volt más, mint a paraszti társadalom reményeinek a kivételése.³⁸ Ekkoriban a központi téma a termelészövetkezeti rendszer összeomlása volt. Szerte az országban híresztelték: *„a tsz-tagok csak annyit dolgozzanak a látszat kedvéért, hogy néhány munkaegységük legyen, támaszkodjanak a tartalékokra, így kibírják addig, amíg megváltozik a rendszer”.* Ennek egy radikálisabb változata így szólt: *„a tagoknak nem érdemes dolgozni a tsz-ben, mert úgysem sok fizetést fognak kapni, de legalább hamarabb fel fog oszlani a tsz”.*³⁹ Nagy változatosságban terjedtek a közelgő háborúval kapcsolatos, „megbízható forrásból” származó információk.⁴⁰ Érdekes tendenciaként figyelhető meg, hogy az amerikai csapatok helyére egyre inkább a nyugatnémetek kerültek a várakozásokban. Bár feljegyeztek olyan rémhírt is, amelyben azt jósták, hogy a nyugatnémetek és amerikaiak közösen támadják meg a Szovjetuniót. Íme, néhány további „gyöngyszem”: *„A pápa megáldotta a nyugatnémet csapatokat, mint egykor a keresztes lovagokat.”* Nem volt az sem kétséges, hogy lesz megfelelő vezetője az NSZK hadseregének: *„Hitler él, és az USA-ban tartózkodik egy szigeten, ahova tengeralattjáróval érkezett, és el van látva élelemmel és lőszerrel.”*⁴¹ A „rémhírek” sorát egy Nógrád megyéből származó „csemegével” zárom: *„...a tsz.-tagság nagy része ugyancsak azt várja, hogy a tsz.-t mikor oszlatják már fel. Tetézik ezt a várakozásukat azzal, hogy most a kínaiakat várják és abban reménykednek, hogy a kínai hadsereg megtámadja a szocialista tábor és felszabadítja őket is a tsz. elnyomása alól.”*⁴²

A tagság passzivitása nemcsak az állambiztonsági jelentésekben, hanem a korabeli statisztikákban is tükröződött. A nyilvántartott tagok jelentékeny része (20–25%) egyáltalán nem vett részt a közös munkában, vagy csak kevés munkaegységet teljesített.⁴³ A háttérben az húzódtott meg, hogy a parasztcsaládokból sok helyütt nem a családfő lépett be a tsz-be, hanem a feleség vagy egy idősebb családtag. Ők csak annyi munkaegységet szereztek a közös gazdaságban, ami biztosította a jogosultságot a háztájijához, s ezt követően már nem voltak hajlandók részt venni a közös munkában.⁴⁴ Megszokott jelenetté vált falun, hogy reggelente a brigádvezető szaladgált házról házra, hogy összetoborozza a tagokat az éppen aktuális munkára. *„...a brigádvezetők felszólítására sem jelent meg a tagság nagy része munkában. Abban reménykedtek, hogy a termelészövetkezet feloszlik.”* *„Előfordultak itt olyan jelenségek, amikor egyes brigádtagok a brigádvezetőket koldulóknak nevezték, amikor azok munkavégzésre szólították fel őket.”*⁴⁵

Az elvégzett munka minősége is hagyott kívánnivalót maga után: *„a zöldre feketét húztak”,* azaz nem kapáltak rendesen. Az objektum-dossziékban rendszeresen feljegyezték, hogy az adott tsz kukorica- és cukorrépa-területéből mennyi maradt kapálatlanul. Nemcsak a növényápolásnál akadtak azonban problémák, hanem a betakarításnál is. *„A mennyiségi veszteségen túl minőségi veszteségek is jelentkeztek. Több tsz-ben későn kaszálták le a réteket, a betakarítás lassúsága miatt pedig a széna*

többször megázott, s ennek következtében kilugozódott.”⁴⁶ A Tolna megyei „renitens” tsz-eknél kialakult helyzetet így jellemezte a Tolna Megyei rendőr-főkapitányság III/III-2 alosztálya: „...a legfontosabb munkák idején a szükséges munkaerő mennyiségét nem tudják biztosítani, mert a tagság nagyrésze a háztáji földben dolgozik, vagy napszámba jár.”⁴⁷ Nógrád megye több járásáról is feljegyezték, hogy 1963. szeptember utolsó hetében még szép számmal voltak olyan gazdaságok, amelyeknél a kenyér-, illetve takarmánygabona cséplése nem fejeződött be. Szülőfalumban, Mihálygergén is így volt, ráadásul a tsz-tagok ezt még meg is magyarázták: „Minek siessünk a gabonabehordással és a csépléssel. 1944-ben is siettünk vele, akkor elvitték tőlünk a németek, most meg azért siessünk, hogy elvigye más?” Ehhez még azt is hozzátették: „reméljük tovább már nem kínlódtatják a parasztokat, ez évben felosztják a tsz.-t”.⁴⁸ A késedelmes betakarítás természetesen kihatott az őszi talaj-előkészítésre és a vetésre is. A Hajdú-Bihar megyei anyagban a gáborjáni Új Élet Tsz-ről jegyezték fel a következő esetet. Az őszi vetések idején előfordult, hogy „a tanács elnöke és több férfi tagja, valamint a T.Sz. legszűkebb vezetősége csávázta éjjel a búzát mert a T.Sz. tagjai nem mentek dolgozni.”⁴⁹ Mindhárom általam vizsgált megyében visszatérő probléma volt az is, hogy csak nagy nehézségek árán lehetett megbízható munkaerőt biztosítani az állattenyésztésben. Nógrádban az is előfordult néhány helyen, hogy az Alföldről fogadtak fel „vendégmunkásokat”. A helybeliek közül ugyanis senki sem vállalta a nehéz munkát munkaegység-díjazásért.

Aki ismeri a hagyományos paraszti munkamorált, az ugyancsak meglepődve szembesül ezekkel a jelenségekkel, amelyek azt sugallják, mintha egy-két év alatt kiveszett volna a magyar paraszt közismert munkaszeretete, szorgalma.⁵⁰ Valójában arról volt szó, hogy a kivárás és a passzív ellenállás jegyében megosztották erőfeszítéseiket a háztáji és a közös gazdaság között. Kialakítottak egy „kettős munkaerkölcsöt”, mégpedig úgy, hogy a közös gazdaságban megtanultak „rosszul dolgozni”. A szövetkezeti tagok gyenge munkateljesítménye a közös gazdaságban egyértelművé tette: nem hajlandók aktívan bekapcsolódni egy olyan gazdálkodási szervezetbe, ahol számukra idegen, áttekinthetetlen működési viszonyok közepette nem biztosított a család megélhetése. Ugyanakkor az új munkaszervezetben, amit a tsz jelentett, a háztáji volt az egyetlen olyan terület, ahol a tag úgy érezhette, közvetlen összefüggés van a befektetett munka és az elért jövedelem között. Innen tudták pótolni a közösből származó kevés, rendszertelen és bizonytalan jövedelmet. Jól mutatja ezt, hogy az 1960-as évek közepéig a szövetkezeti jövedelem több mint fele innen került ki.⁵¹

A tsz-tagok tehát, ahol lehetett, minimálisra korlátozták a közös gazdaságban végzett munkát, ugyanakkor minden erőfeszítésüket a háztáji gazdaságra fordították. Egyrészt arra törekedtek, hogy a megengedettnél nagyobb földterületet használjanak, másrészt, ahogy már volt róla szó, a háztáji munkák elsőbbséget élveztek a közös gazdaság aktuális munkáinál, harmadrészt pedig a közös gazdaság javaiból (pl. takarmányból) igyekeztek minél többet elvinni a háztájiba.⁵² Találón fogalmazta meg az ebből fakadó feszültséget egy 1964-es Hajdú-Bihar megyei jelentés készítője: „Tudomásomra jutott az is, hogy a községben erőss a háztályi [sic!] állomány amely nemzetgazdasági szempontból nagyon hasznos, de a T.SZ. szempontjából negatívan érezteti hatását.”⁵³ Ugyanez a jelentés több példát is hozott arra, hogy a tagok egy része rendszeresen lopkodta a közös takarmányalapot. A tsz-ekben elszaporodó lopások állandó témái lettek az állambiztonsági anyagoknak az 1960-as évek első felében. Ezeket „a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett bűncselekmények” kategóriájába sorolták. A jelentésekben visszatérő problémaként említették azt is, hogy a vezetőség nem szankcionálta a lopást.

A tagság aktivitása a háztájiban világossá tette, hogy milyen módon lehet a közös munkába jobban bevonni a távolmaradó tagokat. Mégpedig azzal, ha terményrészesedést kaptak az elvégzett munkáért. A háztájiban a tagok arra törekedtek, hogy minél több állatot hizlaljanak, hiszen ebből számottevő bevételre számíthattak, ugyanakkor a háztáji földterületén nem tudtak ehhez elegendő takarmányt termeszteni.⁵⁴

Mindezek figyelembevételével a tagság érdekét olyan megoldások szolgálták volna, amelyekkel a bizonytalan értékű s döntően csak a gazdasági év végén realizálódó munkaegység helyett a termés bizonyos százalékát egy-egy munka befejezése után azonnal, terményben megkapja. A hagyományos paraszti gazdálkodás számos jól bevált megoldást ismert: ilyen volt például a részes kapálás, a részes kaszálás, a részes aratás. Mindegyik formánál előre kialakított terményhányad illette meg a bér munkást, s minél jobban végezte a munkáját, annál többet ért az a bizonyos hányad.⁵⁵

Ezeket a megoldásokat a tagság – és néhány helyen a tsz-vezetés is – már az 1950-es évek elejétől kezdve próbálta visszacsempészni a tsz-be, amire a pártvezetés teljes elutasítással és tiltással reagált. Formailag azért, mert ezeket a feudális múlt továbbéléseként értékelte, valójában azonban inkább azért, mert általuk kijátszhatóvá vált a maradék-elv, ami pedig az állami érdekérvényesítés fő eszköze volt.⁵⁶ Eszerint a tagságnak csak azután lehetett osztani, hogy a tsz teljesítette az összes kötelezettségét az állam felé. Tehát ami maradt – terményben és pénzben –, az volt szétosztható a gazdasági év végén.

A részes kapálás, részes kaszálás és részes aratás gyakori téma lett az állambiztonsági jelentésekben. Többnyire az éves tervtárgyaló közgyűlések kapcsán esett több szó róluk. Ekkor kellett megegyeznie a tsz-vezetésnek a tagsággal a munkadíjazás részleteiről. Általánosan elterjedt a munkaegység plusz természetbeni premizálás, de a konkrét százalékokról kőkemény viták folytak. Ez az érdekérvényesítési küzdelem jól nyomon követhető az objektum-dossziékban is. A berettyószentmártoni Hajnal Tsz érvelését így rögzítette az 1964-es jelentés. *„Ma már a holdba akarunk menni, így a prémiumot is magasabbra kell emelni.”*⁵⁷ Egy másik Hajdú-Bihar megyei „renitens” tsz-re vonatkozik a következő állambiztonsági jelentés, de maga az alkufolyamat visszaköszön a nógrádi és tolnai objektumdossziékban is: *„A tagság már szinte rászokott arra, hogy alkudozzon a vezetőséggel, a nagyobb munkák idején az előnyösebb juttatások megadása érdekében és ne[m] egy esetben a vezetés kényszerült helyzetében kénytelen volt annyit adni a tagságnak amennyiért vállalták a munka elvégzését, túllépve az alapszabályba rögzített lehetőségeket.”*⁵⁸

Látható tehát, hogy a tagság korábbi passzív ellenállása nyomán jelentősen javultak az érdekérvényesítési lehetőségei. Ezt a folyamatot a nemzetközi szakirodalom „aktív alkalmazkodásként” írja le, hangsúlyozva, hogy a társadalom alárendelt helyzetű csoportjainak még egy diktatórikus rendszerben is van lehetőségük arra, hogy visszahassanak a hatalomra.⁵⁹

Az 1961–62-es tömeges kilépési hullám meglepetésszerűen érte a párt- és állami vezetést, amely már alig várta, hogy fellélegezhessen e nehéz, kötelező feladat teljesítése után. Nem így történt. A parasztság nem adta fel a küzdelmet. Várható lett volna, hogy emiatt újra kiéleződnek a konfliktusok vidéken. Az általam vizsgált állambiztonsági iratokból azonban másfajta kép rajzolódott ki. Eleinte még azzal magyarázták a problémákat, hogy a tsz-ekbe beépültek az osztályidegen (kulák, horthysta tiszt, csendőr, ellenforradalmár stb.) és egyéb antidemokratikus elemek. Aztán a tsz-ellenes cselekedetek elkövetőit kutatva előbb-utóbb beleütköztek *„az egyszerű emberek izgató tevékenységébe”*. Másutt így fogalmazták ezt meg: *„Az elkövetők osztályhelyzetüknél fogva, vagy hozzánk közel állóak, vagy hozzánk tartozóak.”* S a magyarázat is valóságközeli volt: *„Ezek a személyek általában az anyagi elégedetlenség szellemében követték el T.Sz. ellenes tevékenységüket.”*⁶⁰

Ebben a módosuló hozzáállásban döntő szerepe volt annak, hogy az 1960-as évek első felében egy sajátos, nem egyenrangú párbeszéd bontakozott ki a hatalom és a tsz-ek között. Közvetítő szerepet Fehér Lajos és a körülötte szerveződő agrárlobbi játszott.⁶¹ Fehérnek döntő szerepe volt abban, hogy a pártvezetés – ha vitákkal is, de –

megértette: a több termelés érdekében engedményeket kell tennie, mert a tsz-tagság jelentős része nem hajlandó dolgozni a szovjet kolhoz-forma kereti között. A paraszti érdekeltséget biztosító alulról jövő kezdeményezéseket eleinte csak megtűrték, majd támogatták, s végül 1967-ben az új tsz-törvény révén jogilag is megerősítették a kolhoz-modelltől eltérő megoldásokat.⁶²

¹ ÁBTL 1.6. 67-2782. Összefoglaló jelentés a termelőszövetkezetek ellen irányuló ellenséges tevékenység október havi tapasztalatairól, 1959. november 19.

² Uo.

³ Uo.

⁴ *MSZMP határozatai*, 1973:497.

⁵ *Mezőgazdaságunk*, 1963: 147.

⁶ A kérdéskörrel már egy korábbi tanulmányomban is foglalkoztam, de akkor elsősorban a pártapparátus központi és helyi szerveinek iratanyaga alapján. Lásd: Varga, 2009.

⁷ Papp István elsőként vállalkozott arra, hogy az 1956 utáni időszakra vonatkozóan nyomon kövesse a mezőgazdasági elhárítás történetét. Bővebben lásd: Papp, 2013.

⁸ http://www.abparancsok.hu/sites/default/files/parancsok/10_21_13_1962.pdf

⁹ Papp, 2013.

¹⁰ A mezőgazdasági szervezetek, intézmények, azaz objektumok döntő hányada ilyen módon a társadalmi tulajdon védelmével foglalkozó rendőri szervek hatáskörébe került. Uo.

¹¹ Két mezőgazdasági (Hajdú-Bihar, Tolna) és egy ipari jellegű megyéből (Nógrád) választottam ilyen objektum-dossziékat.

¹² A tanulmány megírásához nagy segítséget jelentett James C. Scott koncepciója a „mindennapi ellenállás” formáiról. Lásd: Scott, 1985. Hasonló megközelítést alkalmaztak a szocialista mezőgazdaság vizsgálata során az alábbi szerzők is: Fitzpatrick, 1994; Oláh, 2001; Viola, 1996.

¹³ ÁBTL 3.1.5 O-14270. A Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály összefoglaló jelentése a megye mezőgazdaságának helyzetéről, 1963. szeptember 26.

¹⁴ Varga, 2009.

¹⁵ ÁBTL 1.6. 67-312. Jelentés az MSZMP KB október 29-i határozatának végrehajtása során tapasztalt ellenséges tevékenységről, megnyilvánulásról, 1961. január 30.

¹⁶ Farkas, 2010.

¹⁷ ÁBTL 1.6. 67-1721. A mezőgazdaság területén 1961. első fél évében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai, 1961. augusztus 2.

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Mezőgazdaságunk*, 1963: 174–175.

²⁰ ÁBTL 3.1.5 O-14270. Felmérés a nógrád megyei tsz-ekről, tervező és beruházási irodákról, 1964. január 14.

²¹ A munkaegység a szovjet kolhoz-alapszabály szerint a közös gazdaságban végzett munka mérésének és egyúttal értékelésének is az egysége.

²² A háztáji gazdaság stabilizáló, jövedelempótló szerepéről a későbbiekben még lesz szó. Oros (szerk.), 1994: 273.

²³ MNL OL M-KS-288. f. 28/1963/46. ö. e. A mezőgazdasági lakosság életszínvonalának alakulása.

²⁴ Győr-Sopron megyében például egy jól gazdálkodó tsz-ben kétszer annyit – 13 775 forintot – kerestek a tagok, mint egy hasonló zalai tsz-ben, így nem meglepő az sem, hogy egy Győr-Sopron megyei, rosszul gazdálkodó tsz-ben a tagság alig keresett kevesebbet (6380 Ft), mint egy zalai jó tsz-ben (6744 Ft). Ez utóbbi jövedelemszintje Észak-Magyarországon viszont már megfelelt a közepes szövetkezetekének (6929 Ft). Uo.

²⁵ MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/6. ö. e. A Mezőgazdasági Osztály jelentése a Politikai Bizottság számára a tsz-ek zárszámadásáról, 1961. április 15.

²⁶ Kovács, 2013.

²⁷ ÁBTL 1.6. 67-1721. A mezőgazdaság területén 1961. első fél évében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai, 1961. augusztus 2.

²⁸ Uo.

²⁹ *A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre*, 1959: 8–9.

³⁰ ÁBTL 1.6. 67-1721. A mezőgazdaság területén 1961 első fél évében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai, 1961. augusztus 2.

³¹ MNL OL M-KS-288. f. 5/263. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. április 19-i üléséről. 5. Jelentés a tsz-ekből való kilépési törekvések vizsgálatáról.

- ³² MNL OL M-KS-288. f. 5/267. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. június 12-i üléséről. 2. Jelentés a termelőszövetkezetekből való ki- és belépések helyzetéről.
- ³³ *MSZMP VIII. kongresszusának*, 1963.
- ³⁴ ÁBTL 3.1.5 O-14436. Jelentés a dunaföldvári tsz-ek ügyéről, 1963. június 8.
- ³⁵ Molnár–Szomszéd, 1970: 156–157.
- ³⁶ ÁBTL 3.1.5 O-14270. A Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály összefoglaló jelentése a megye mezőgazdaságának helyzetéről, 1963. szeptember 26.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ A rémhírképzésről mint a társadalom működési zavaráról bővebben lásd: Hankiss, 1982: 153–205.
- ³⁹ ÁBTL 1.6. 67-1721. A mezőgazdaság területén 1961 első fél évében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai, 1961. augusztus 2.
- ⁴⁰ A háborús „rémhírek” a Rákosi-korszakban is számos változatban terjedtek. Lásd: Galambos, 1994: 163–165.
- ⁴¹ Ezek a „rémhírek” már a kollektivizálás alatt is terjedtek, s aztán az 1960-as évek első felében időről időre felbukkantak az ország különböző területein. Terjedésük tér- és időbeli dinamikája további kutatómunkát igényelne.
- ⁴² ÁBTL 3.1.5 O-14270. A Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. alosztály összefoglaló jelentése a megye mezőgazdaságának helyzetéről, 1963. szeptember 26.
- ⁴³ MNL OL M-KS-288. f. 28/1963/46. ö. e. A mezőgazdasági lakosság életszínvonalának alakulása.
- ⁴⁴ Varga, 2009.
- ⁴⁵ ÁBTL 3.1.5 O-14270. Felmérés a nógrád megyei tsz-ekről, tervező és beruházási irodákról, 1964. január 14.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ ÁBTL 3.1.5 O-14436. Monográfia a termelőszövetkezetekről, 1964. március 5.
- ⁴⁸ ÁBTL 3.1.5 O-14270. A Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztály összefoglaló jelentése a megye mezőgazdaságának helyzetéről, 1963. szeptember 26.
- ⁴⁹ ÁBTL 3.1.5 O-13009. Jelentés a Gáborjáni Új Élet T.Sz. ügyében, 1964. március 13.
- ⁵⁰ Fél–Hofer, 1997: 144–150. és 184–190.
- ⁵¹ *Mezőgazdasági Statisztikai*, 1966: 246.
- ⁵² A Hajdú-Bihar megyei tsz-ek közül sokszor szerepelt a mezőgazdasági elhárítás anyagaiban a Hajdúdorogi Bocskai Tsz. Itt előfordult olyan eset, hogy a tagság, aratás közben, a kombájntól 40 mázsa búzát egyszerűen ellopott. Amikor pedig a sertésgondozók nem tudtak elszámolni 44 darab süldővel, kiderült, hogy egyszerűen hazahajtották őket a falkából. ÁBTL 3.1.5 O-13009. A Hajdúdorogi Bocskai Tsz-szel kapcsolatos tájékoztató, 1963. augusztus 14.
- ⁵³ ÁBTL 3.1.5 O-13009. Jelentés a Gáborjáni Új Élet T.Sz. ügyében, 1964. március 13.
- ⁵⁴ Erről bővebben lásd: Varga, 2001: 58–71.
- ⁵⁵ Gunst, 1998: 231–284.
- ⁵⁶ Wädekin, 1977.
- ⁵⁷ ÁBTL 3.1.5 O-13009. Hajdú-Bihar megyei tsz-ek vizsgálatával kapcsolatos jelentés, 1964. március 14.
- ⁵⁸ Uo.
- ⁵⁹ Fitzpatrick, 1994: 10–13.
- ⁶⁰ ÁBTL 3.1.5 O-13009. Hajdú-Bihar megyei tsz-ek vizsgálatával kapcsolatos jelentés, 1964. március 14.
- ⁶¹ Papp, 2010; Varga, 2013: 96–120.
- ⁶² Varga, 2013: 133–138.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.6.	A Belügyminisztérium II/7. Osztály iratai	
3.1.5.	O-13009	Hajdú-Bihar megyei termelőszövetkezetek
	O-14270	Nógrád megyei tsz-ek, tervező és tsz.beruházási irodák

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

288. f.

A Magyar Szocialista Munkáspárt központi szervei, 1945–2004

28. cs. Mezőgazdasági Osztály, 1957–1966

Nyomtatásban megjelent források

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre, 1959

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Mezőgazdasági Statisztikai, 1966

Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Budapest, KSH.

Mezőgazdaságunk, 1963

Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Budapest, KSH.

MSZMP határozatai, 1973

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

MSZMP VIII. kongresszusának, 1963

A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve, 1962. november 20–24. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Oros (szerk.), 1994

A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai. Szerkesztette: Oros Iván. Budapest, KSH.

Hivatkozott irodalom

Farkas, 2010

Farkas Gyöngyi: *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektivizálás ellen.* (PhD-értekezés.) Budapest, kézirat.

Fél–Hofer, 1997

Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest, Balassi Kiadó.

-
- Fitzpatrick, 1994
Sheila Fitzpatrick: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*. New York, Oxford University Press.
- Galambos, 1994
Galambos Sándor: Rém' híres kor. In *Paraszti kiszolgáltatottság – Paraszti érdekvédelem, öngazgatás*. Szerkesztette: Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár.
- Gunst, 1998
Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In *A magyar agrártársadalom a jobbágyosság felszabadításától napjainkig*. Szerkesztette: Gunst Péter. Budapest, Napvilág Kiadó, 231–284.
- Hankiss, 1982
Hankiss Elemér: *Diagnózisok*. Budapest, KJK.
- Kovács, 2013
Kovács Csaba: Panaszok a kollektivizálás befejező hullámának időszakából. *Múltunk*, 3. sz. 207–251.
- Molnár–Szomszéd, 1970
Molnár Pál – Szomszéd Imre: *Nógrád megye története*. III. kötet. 1919–1944. Salgótarján, Nógrád Megyei Tanács, 156–157.
- Oláh, 2001
Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro-Print.
- Papp, 2010
Papp István: Fehér Lajos agrárpolitikai tevékenysége. In *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Szerkesztette: Sipos Levente. Budapest, Napvilág Kiadó, 248–292.
- Papp, 2013
Papp István: A BM II/7. (Mezőgazdasági Elhárító) Osztály. In *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerkesztette: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, 181–209.
- Scott, 1985
James Scott: *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, Yale University Press.
- Varga, 2001
Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekvédelem és szervezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Varga, 2009

Varga Zsuzsanna: „Földindulás”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle*, 2. sz. 232–234.

Varga, 2013

Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása Magyarországon az államszocializmus időszakában*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Viola, 1996

Lynne Viola: *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York, Oxford University Press.

Wädekin, 1977

Karl-Eugen Wädekin: The Soviet Kolkhoz: Vehicle of Cooperative Farming or of Control and Transfer of Resources. In *Cooperative and Commune*. Ed. Peter Dorner. Madison, The University of Wisconsin Press, 95–116.